

Biskop Atle Sommerfeldt:

REFLEKSJONER OM LUTHER OG DIAKONI

Fagdag for diakoner og diakonimedarbeidere 24. november 2016

Diakoni – i periferien hos Luther?

Reformasjonen markeres bredt økumenisk. Diakoni er en helt sentral del av kirken og har noe ulik utforming i de ulike delene av reformasjonsbevegelsen - forskjeller som fortsatt kan sees i de ulike kirkenes utforming av den diakonale praksis. Ved denne anledning har jeg imidlertid valgt å konsentrere meg om Luther.

Dersom en leter i de fleste standardverkene om Luthers teologi og fremstilling av reformasjonen, vil en som oftest lete forgjeves etter begrepet «diakoni».ⁱ Det betyr imidlertid ikke at diakoniens sak er perifer i Luthers teologi eller i reformasjonen. Tvert om er det min oppfatning at Luther og reformasjonen fornyet kirkens diakoni på avgjørende måter.

Den norske kirke har definert diakoni som nestekjærlighet, inkluderende fellesskap, kamp for rettferdighet og vern om skaperverket. Den utfoldes som allmenn diakoni av alle døpte, organisert diakoni med en plan vedtatt av menighetsrådene og spesialisert diakoni for å håndtere særskilte utfordringer av profesjonelle/spesialiserte organisasjoner. Det er i denne rammen Luthers reformasjon har viktige bidrag til kirkens diakoni.

Sosial kontekst

Reformasjonens skjedde på en tid da Europa var i sterk omveltning med stor sosial nød. Den ødeleggende pesten på 1300-tallet hadde ført til mye armod, befolkningsveksten var betydelig, uro og kriger tappet landsbygda for arbeidskraft, en gryende pengeøkonomi og urbanisering med utviklingen av et steinrikt handelsborgerskap skapte store forskjeller mellom rik og fattig med sult, sykdom og massefattigdomⁱⁱ. Midt i dette var kirken en meget stor landeier med store rikdommer. Erkebiskopen i Toledo hadde en inntekt på 80.000 dukater årlig i år 1500, og det økte til 250.000 dukater i 1550ⁱⁱⁱ. En student i Paris måtte klare seg med 50 dukater. Europa ble utfordret av islam og tyrkernes erobringer, som i 1528 beleiret Wien.

Samtidig brøt et nytt menneskesyn frem gjennom renessansens humanisme, inspirert av den islamske renessansen fra århundrene rundt tusenårsskiftet. Verdensbildet var i dramatisk endring, både i form av geografisk utbredelse (Columbus «oppdaget» Amerika i 1492) og sanering av at jorden var flat - men også erkjennelsen av at sola, og ikke jorda, var sentrum.

Det kristne enhetssamfunnet var under press både fra nasjonalstatlige bevegelser, religiøse spenninger og nye maktgrupperinger knyttet særlig til handel og pengemarkedet.

I høymiddelalderen utviklet det seg to syn på fattigdom. På den ene siden ble fattigdom fremstilt som et kristelig ideal og tiggermunkene ble sett på som forbilder. På den andre siden utviklet det seg oppfatninger om fattigdom som Guds straff og de fattige ble foraktet og utstøtt. I århundret frem mot reformasjonen degenererte også kirkens fattigdomsideal i klostrene. Arbeid på jord og i håndverk ble nedprioritert fremfor feiring av de mange helligdager og fester kirken påla, og som bandt befolkningen til betydelige økonomiske bidrag til kirken. Dette ble forsterket av avlatshandelen som et middel til å sikre kirken inntekter til storslåtte kirkebygg og underhold av prester og klostre.

Den kritiske samfunnssituasjonen former hele Luthers teologi. Det gjør Luthers teologi også til en diakonal teologi.

Luthers kjernesak

Eksistensiell nød

Luthers reformatoriske oppdagelse hadde sitt grunnlag i en dyptgripende eksistensiell kamp om hvordan han kunne overleve møtene med Gud her og i evigheten. Det handlet om å finne frem til en tillit til Gud, eller som Luther sier, troens betydning. Men siden trosbegrepet i vår tid og i en del av den lutherske tradisjonen, har et overslag i retning av «forsantholding» og kognitiv tilslutning, mener jeg at vi treffer Luthers trosbegrep bedre ved å forstå det som tillit til Guds kjærighet og nåde midt i livskampen og evighetslengselen.

«For det er ikke mulig å skrive godt om troen eller å forstå skikkelig det som er godt og riktig skrevet, dersom en aldri gjennom tunge trengsler får smak på dens ånd. Men om en så bare skulle ha prøvd en liten smakebit, kan en aldri noen gang skrive, tale, tenke eller høre nok om troen. Den er nemlig en levende kilde med vann som veller frem og gir evig liv. Hva meg selv angår, kan jeg rett nok ikke skryte av noen stor rikdom av troserfaring, og jeg vet hvor knappe mine ressurser er. Likevel håper jeg å ha tilegnet meg en og annen smule av troen, om enn drevet frem gjennom store prøvelser av ulike slag»^{iv}

Den sosiale situasjonen skapte sterke forestillinger i samtiden om at verdens ende var nær. Evighetens møte med Gud anså Luther å være nært forestående. Samtidig var verdensbildet preget av en sterk og levende bevissthet om onde åndsmakters kontinuerlige virksomhet for å lokke og friste menneskene til å handle mot Guds visjon for mennesker og samfunn.

Luther oppfattet kirkens svar slik at Guds givende nåde i Jesus Kristus samvirket med menneskets evne og vilje til å leve etter Guds bud, og i dette samvirket oppnådde mennesket evig salighet. Men siden dette samvirket aldri førte til fullkommenhet i verden, tilbød kirkens to handlinger som hun utført på vegne av menneskene: Kirken - ved presten - ofret Jesus i gudstjenestenes nattverd og kirken tilbød menneskene å få straffen i mellomtilstanden – skjærsilden - redusert ved at de ble tilbudt å kjøpe fra kirkens reservoar av gode gjerninger, kalt avlat.

Men dette frigjorde ikke Luther fra den eksistensielle angsten. Han opplevde at hans brudd med Guds visjon for livet hans og gjerningene hans var så store og kontinuerlig, at det ikke ga ham fred.

Ved Guds nåde alene

Luther store (gjen)oppdagelse var at han ryddet forholdet mellom Guds nåde og menneskenes offer og gode gjerninger. Guds nåde er fri og gis til menneskene som søker Guds kjærlighet. Guds nåde – det er Guds handling i Jesus Kristus - er nok og overvinner ondskaper både i mennesket og den som rammer mennesket. Menneskets offer og gode gjerninger har ikke Gud som adressat, men menneskene og hele skaperverket trenger dem. Gud trenger ikke menneskets gode handlinger, men mennesket gjør det. Det betyr også at menneskets hverdagsliv er stedet Gud vil at mennesket skal utøve sine gode handlinger, ikke i religiøse botsøvelser eller i gudstjenesten.

Gud gjør menneskene rettferdig og inviterer dem til å ha tillitt til at Guds kjærlighetshandling for dem er nok til evig salighet. Dette er troens mysterium som vi uttrykker den i vår nattverdliturgi:

«Kristus døde. Kristus sto opp. Kristus skal komme igjen. Ham være ære for kjærligheten som er sterkere enn døden».

Avlat-tesene

Allerede i reformasjonens første kampskrift - de 95 tesene om avlaten - får Luthers reformatoriske kjerneoppdagelse konsekvenser for hvordan han omtaler den kristnes liv i verden. Her heter det^v:

Tese 41: Med forsiktighet skal man forkynne den apostoliske avlat, slik at folk ikke skal misforstå dithen at avlaten er å foretrekke fremfor gode kjærlighetshandlinger.

Tese 42: Man skal lære de kristne at pavens mening ikke er at det å løse avlat på noen måte kan sammenliknes med barmhjertige gjerninger.

Tese 43: Man skal lære de kristne at den som gir til den fattige eller låner til den som er trengende, handler bedre og riktigere enn den som løser avlat.

Tese 44. For gjennom kjærlighetsgjerninger øker kjærligheten slik at mennesket blir bedre, mens det gjennom avlat ikke blir bedre, men bare mer fri fra straff.

Tese 45: Man skal lære de kristne at den som ser en trengende, men overser ham og i stedet bruker det han har til avlat; et slikt menneske skaffer seg ikke pavens avlat, men i stedet Guds forbitrelse.

Tese 47: Man skal lære de kristne at den som ikke eier i overflod har plikt til å holde det han har tilbake til eget hus og hjem og ikke hive det ut til avlat.

Vi ser hvordan Luther allerede i dette første reformatoriske skriftet endrer det kristne livets perspektiv fra å være opptatt av å gjøre seg fortjent til nåde og salighet gjennom gjerninger og kjøp av kirkens tjenester, til å ha nestens liv og særlig de fattige og oversette som fokus for det kristne livet. Tilliten til Guds nåde leder ikke til likegyldighet for nesten, men tvert om til konsentrasjon om nestens beste. Rettferdiggjørelsen ved tro frigjør til nestekjærlighet fordi blikket vendes fra himmelen til jorda og verden.

Diakoniens nye begrunnelse: Frihet til tjeneste for andre

Denne grunnleggende gjenoppdagelsen av evangeliets kjerne, endrer diakoniens motivasjon. Diakoniens barmhjertighetshandlinger er ikke lenger motivert i nødvendigheten av gode gjerninger for å oppnå salighet. Diakoniens motivasjon ligger i å reflektere Guds kjærlighet til seg i nestekjærlighet i møte med andre mennesker. Mennesket er frigjort til å tjene andre mennesker med nestekjærlighet fordi Gud har gjort alt som er nødvendig for vår evige salighet. Skriftet «Om den kristne frihet» fra 1520 uttrykker dette slik:

«Ved troen på Kristus er vi nemlig ikke fri fra gjerningene, men fra å tenke stort om dem, det vil si fra den dumme ideen om å skulle søke rettferdighet ved gjerninger. For troen kjøper vår samvittighet fri, retter den opp og tar den i vare. Dermed vet vi at rettferdighet ikke beror på gjerninger, til tross for at gjerningene hverken kan eller bør mangle»^{vi}.

Luthers forståelse av tro og kjærlighetsgjerninger gjør det etter min oppfatning lite dekkende å beskrive diakonien som «evangeliet i handling». Evangeliet i handling er hos Luther Guds handling for oss i forkynnelse av tilgivelse, dåp og nattverd. Også det mye brukte utsagnet om

at «evangeliet skal forkynnes, om nødvendig med ord», har etter min oppfatning begrenset gyldighet. I disse utsagnene kan det ligge at evangeliet gjøres avhengig av troverdige kjærlighetshandlinger utført av den dømte eller fra kirken som fellesskap. Det er nemlig slik at mennesket fortsetter å være både synder og rettferdig, det gjelder også kirken som fellesskap. Derfor kan en aldri bygge tilliten til Guds kjærlighet på kvaliteten i eget eller fellesskapets liv.

En slik renskjæring av evangeliet som Guds handling for oss, betyr ikke at Luther avviser Guds handling i oss. Kristus tar bolig i den troende i dåpshandlingen slik at den dømte ledes til nestekjærlighetens handlinger. Slike handlinger følger intuitivt hos den som har tillitt til Guds nåde og kjærlighet fordi den oppstandne lever i dette mennesket og slipper til med sin kraft.

«Vi trekker derfor den slutning at et kristent menneske ikke lever i seg selv, men i Kristus og sin neste. Ellers er man ingen kristen. Den kristne lever i Kristus ved troen, i sin neste ved kjærligheten. Ved troen rykkes han oppover til Gud, ved kjærligheten trekkes han igjen nedover til sin neste, men er og blir likevel alltid i Gud og hans kjærlighet»^{vii} (Om den kristne frihet).

Denne intuitive forståelsen av nestekjærlighet innebærer ikke at Luther ikke utvikler konkrete og omfattende råd om hvordan denne Guds kjærlighet i den kristnes liv skal utfoldes eller hvordan den skal organiseres. Det kommer jeg tilbake til. Men det betyr at han ikke reserverer nestekjærlighet til de som har et spesielt kall eller en bestemt geistlig stand. Når menneskets gjerninger saneres som grunnlag for salighet, leder det til at han opphever det etablerte skillet mellom de dømte. De geistlige, sammen med munkene og nonnene, var blitt en egen stand enten fordi de forvaltet Guds nåde som sakramentsforvaltere og offerprester (de geistlige), eller i kraft av sitt dydige liv i fattigdom og bønn som betød at de ofret livet sitt til Gud (nonnene og munkene). For Luther finnes det bare ett folk – Guds folk som blir etablert i dåpen ved Guds handling. Dåpslivet – eller det kristne livet – leves i nestekjærlighet i husholdet^{viii} og i yrkeslivet. Det er der Guds kjærlighet utfolder seg i den dømtes gjerninger og liv.

Nestekjærlighet er derfor alles kall, og ikke bare en utvalgt gruppe særlig betrodd eller utvalgte kristne.

[Katekismene som veiviser](#)

Den enkleste tilgangen til å finne Luthers konkretiseringer av den kristnes liv i verden finner vi i katekismene, og særlig Den store katekismen. Luthers syn på fyrstene og handelsstandens forpliktelser er utfoldet i flere andre og meget profilerte skrifter.

Luther avviser som sagt å dele opp Guds folk, men det betyr ikke at det ikke kan være fruktbart å strukturere formaninger og veiledninger ved å knytte det til ulike aktører og de særlige kjennetegnene som der gis.

Aktørene

Den enkelte kristne

Det er forkynnelse oppgave å forkynne evangeliet slik at den kristne lærer seg å bruke de ti bud som sann målestokk på hvordan dåpslivet faktisk leves målt mot Guds visjon. Budene lærer de kristne «hvordan vi, hver for oss, skal leve sammen med vår neste»^{ix}. Den enkelte kristne lever sitt liv i møte med nesten og forutsettes å virkeliggjøre nestekjærligheten med de ti bud, naturlige fornuft og Jesu bud som rettesnor. Dette gir veiledning, men driver også den kristne tilbake til nødvendigheten av Guds nåde i Jesus Kristus fordi avstanden mellom Guds visjon og faktiske, levd liv er stor. Ved erkjennelsen av at Gud igjen og igjen tar i mot sine fortapte sønner og døtre – han sammenlikner det med hver dag å måtte rengjøre babyers bleier - frigjøres en til nestekjærlighet. Denne dialektikken mellom lov og evangelium er kjernen i det kristne dåpslivet og derfor kan en i luthersk teologi si at helliggjørelse^x består i den daglige dåp der erfaringen av Jesu nåde er ny hver eneste dag.

Dette fokuset på enkeltmenneskets frihet og prosess med Gud reflekterer Luthers egen og individuelle kamp. Den er i god samklang med renessansen og humanistenes vekt på det oppreiste menneske, men utviklet seg til en overveiende individualistisk og personal forståelse av diakoni, forsterket ved at diakonien ble «gjenoppdaget» under pietismen. Men en slik individualistisk og personalistisk forståelse innebærer en betydelig innsnevring av Luthers syn på kirkens diakoni.

Først og fremst adresserer Luther alle med sine formaninger om å følge budene, den naturlige lov og Jesu bud. Selv om adressen er individuell, omfatter den også den rolle geistlige, fyrster, husholdsleder og handelsmenn bekler. Derfor er formaningene uttrykk for et samfunnsengasjement.

Men det ble en utfordring at tømningen av klostrene medførte at svært mye av fattigomsorgen og institusjonene også ble nedlagt. Det førte til et stort vakuum som krevde at Luther måtte tenke gjennom hvordan nestekjærligheten skulle organiseres når ikke klostrene var der, både som sted for fattige og som utøver av hospitaltjenester, tilflukt, matutdeler, osv.

Gudstjenestefellesskapet

Gudstjenestefellesskapet konstitueres av dåp og nattverd som i seg selv uttrykker Guds visjon om likeverd, gjensidighet og omsorg for alle. Dette er grunnlaget for at Luther stimulerte lokalkirken til å bygge opp et organisert omsorgssystem der «fattigpleie og omsorg for trengende ikke kunne overlates til enkeltmenneskers initiativ og tilfældigheter»^{xi}. Han tok derfor initiativ til og rådga byer og menigheter om at fellesskapet skulle utvikle sosiale hjelpeordninger^{xii}. Bugenhagen, den lutherske reformasjonens store organisator, utviklet en kirkeordning for Hamburg i 1529 som ble modell for hele Skandinavia og Nord-Tyskland der den sosiale omsorgen var en helt sentral del av kirkeordningen^{xiii}. Fellesskapet måtte ta seg av de som slet med livene sine. Finansieringen skjedde ved at det skulle være en kiste for pengebidrag i hver kirke. Kollekt til de fattige skulle være en regelmessig del av alle kirkelige handlinger og gudstjenester. Kartlegging av behov måtte gjennomføres og en særlig oppmerksomhet skulle rettes mot dem som ikke kan få hjelp av sine familier og formuende venner, de som ikke kan arbeide pga sykdom eller alder, forlatte barn, og unge jenter skulle få hjelp til utstyr slik at de kunne gifte seg (Fra Leisingen, sør for Wittenberg, stimulert av Luther, fra 1523).^{xiv} Luther var preget av tanken på verdige og uverdige trengende, men andre, som Johannes Oekolampadius, prest i Augsburg, mente at en ikke, i likhet med evangeliet, skulle gjennomføre et slikt skille^{xv}.

Diakonene

Luther ønsket i utgangspunktet å etablere et organisert diakonat med en diakon som leder. Han hentet inspirasjon fra oldkirkens diakonembede der diakonen var biskopen og menighetens medhjelper. Diakonens oppgave var å registrere og ha omsorg for de fattige, besøke de syke og forvalte kirkens midler^{xvi}. Diakonene skulle velges av menigheten og utfordre velhavende borgere til å gi penger, mat, klær, husly til fellesskapet og de skulle føre tilsyn med hospitalene. Luther mente at diakonenes oppgave var å dele ut timelige goder til trengende, og de skulle ikke bli gjort til epistel og evangelielesere i gudstjenesten, det mente han ødela Stefanustjenesten^{xvii}. Til Luthers store frustrasjon maktet han ikke å organisere og forkynne frem et omfattende diakonat, løsningen ble dermed å søke gjennomføringsstøtte sammen med fyrsten og byrådene. De andre reformatorene utviklet andre modeller der særlig Calvin, Bucer i Strasbourg^{xviii} og protestantene i Nederland bidro betydelig og dynamisk til en kirkelige diakoni.

Husholdet (og prestefamiliene til erstatning for klostrene)

For Luther var husholdet – som ikke har mye til felles med vårt konsept om en mor-far-barn-familie - et primært sted for den intuitive og umiddelbare omsorg. Det var i husholdet, som i realiteten var en stor produksjonsbedrift, menneskenes primære behov skulle sikres, enten det nå var på landsbygda eller i byene. Sentralt sto de nye prestefamiliene som modeller til erstatning for klostrene. Luthers eget hushold, styrt av Katarina, var et forbilde. Her fikk også kvinnene en aktiv rolle. Men dette var ikke tilstrekkelig. Når organiseringen av et eget kirkelig diakonat feilet, ble kirkens diakoni derfor organisert sammen med offentlige myndigheter.

Det offentlige

Det offentliges – fyrstene, byrådene og den kristne adelens - ansvar for rimelige leveforhold for befolkningen understrekes av Luther i en rekke skrifter og i katekismen. Fyrstene plikter å beskytte de fattige og begrense de rike og særlig handelshusene og handelsmennenes utbytting.

«Men for å få bukt med denne offentlige ondskap (frekkhet) trengs fyrster og øvrigheter som både måtte ha øyne å se med og det mot som skulle til for å opprette og opprettholde orden i all handel og forretningsvirksomhet, så ikke fattigfolk skulle tynge ned og undertrykkes og de selv ble belastet med andres synder»^{xix} (syvende bud).

Fyrstene og handelsmennenes rolleutøvelse omfattes av formaningene om å betrakte «alle dem som mordere, alle de som ikke trer til med råd og hjelp når noen er i nød eller fare for liv og lemmer» (5. bud)^{xx}.

Likeledes rammes handelsmenn og pengeforvaltere av beskjeden om at

«Å stjele vil nemlig ikke si annet enn å skaffe seg en annens eiendom med urette...folkene bedrar hverandre åpenlyst med dårlige varer, ved å fuske med mål og vekt og med falske penger... Likeledes skrur de prisene i været og belaster, flår og tyner hverandre som best de kan» (7. bud)^{xxi}.

Langt mer kunne tilføyes på dette punktet.^{xxii}

Samtidig anerkjenner Luther offentlige myndigheters styringsrett. Slik utvikles kirkens diakoni hos Luther seg til å være et samvirke mellom kirken og staten. Det er byrådet i Wittenberg som administrerer fattigomsorgen og i Bugenhagens kirkeordning ble denne samhandlingen sett på som ønskelig. Også i Norge ble fattigomsorgen et offentlig ansvar, styrt av legfolk. Prestene skulle forkynne frem bidrag til diakonien og alt sto under biskopens tilsyn. Den første lutherske biskopen i København, Peder Palladius, som hadde studert i Wittenberg fra 1531-1537,

visiterte alle menighetene i sognet og utga i etterkant en visitasbok der han beskriver de mange grupper fattige, fremhever dem som lokalsamfunnets Lasarus og gir råd og formaninger om hvordan fattigomsorgen skal organiseres – innsamlingskassen i kirkerommet har han fra Bugenhagen^{xxiii}.

Luther og diakonien – noen avsluttende bemerkninger

Forhåpentligvis har denne gjennomgangen vist at diakoniens sak langt fra er perifer hos Luther. Det er riktig at Luther ikke maktet å organisere frem et nytt og selvstendig kirkelig diakonat til erstatning for middelalderkirkens. Men hans understreking av at diakonien utøves for nesten og i hverdagslivet sammen med alle døptes selvstendige ansvar for selv å leve et liv i nestekjærlighet, åpnet veien for en ny dynamikk mellom kirken, lefolket og offentlige myndigheter. Luthers understreking av at også ikke-troende i kraft av de ti bud og naturlig forstand kan utøve nestekjærlighet og fattigomsorg, åpnet opp samhandlingsmuligheter og gir oss et spenstig tolkningsrom.

De fire dimensjonene i Dnks diakoniplan reflekterer meget godt den forståelse Luther har av kirkens diakoni når den holder sammen elementær og nær nestekjærlighet i hverdagens handlinger, utviklingen av gudstjenesten som et inkluderende fellesskap og de ulike aktørenes ansvar for å kjempe for rettferdighet og skaperverket – det siste en temamessig utvidelse i forhold til Luthers temaer, men godt innenfor hans forståelse av flere av budene.

Alf Oftestad tenderer til å se den selvstendige menighetsdiakonien som kirkens mest genuine diakonale uttrykk. Min oppfatning er at Oftestad her tenker for snevert. I vår kontekst, en folkekirke i en velferdsstat med verdens rikeste befolkning og med økende sosiale skiller, er den lutherske reformasjonens måte å tenke kirkens diakoni på, relevant og fremtidsrettet. I denne tenkingen ansvarliggjøres offentlige myndigheter, legfolket myndiggjøres, deres yrkesutøvelse løftes frem som et kristent og diakonalt arbeid i kraft av sin egenverdi og måles på sin evne til å skape bedre levekår for familie, lokalsamfunn og nasjon og kirken gis mandat til å involvere seg i hvordan samfunnet styres og utvikles.

Diakonens tjeneste kan i et slikt perspektiv godt tilpasses tanken om diakonens brobyggerrolle mellom gudstjeneste og samfunn, mellom mennesker og lokalsamfunnets tillitsvalgte og alliansebygging med lokalsamfunnets ulike aktører. Det danner en god ramme for å innholdsbestemme diakonens lederrolle i lokalkirkens virksomhet for hennes karitative virksomhet.

Dette er ikke en «verdsliggjøring» eller «sekularisering» av diakonien, det er en konsekvens av at Gud holder på i hele samfunnet, i og med alle aktørene, og at kirkens oppdrag gjelder alle mennesker uavhengig av religiøs tilknytning. Men kirken må holde fast på og forankre sin diakoni i kirkens sakramenter og evangelieforkynnelse. Det betyr en fortsatt styrking av sakramentenes sentrale rolle i kirkens liv for hele tiden å holde fast at Guds handling for oss er evangeliets kjerne og at evangeliets sentrale handling ikke er den kristne og det kristnes fellesskapets kvalitet og handlinger, men Guds handling for oss og i oss, synlig i sakramentenes forvaltning.

ⁱ Noen eksempler: I standardverket Norsk kirkehistorie finnes ikke begrepet diakoni i tilknytning til reformasjonen, men introduseres som en frukt av pietismen på 1700-tallet. I Edmund Schlinks «Theology of the lutheran confession» finnes ikke begrepet i emneregisteret. Heller ikke grunnboken for Lutherkurset (Aschim og Rasmussen (red): Reformasjon nå) vi nå gjennomfører, er “diakoni” nevnt, heller ikke i temaet om reformasjon og sosial endring.

ⁱⁱ I denne smhg se Alf Oftestad: Kirke Fellesskap Omsorg, Diakonien historie bind 2 og 3, s.27ff, Luther Forlag 2011. Se også Kjell Nordstokke: Reformasjonen i Dietrich, Korslien, Nordstokke (red.): Diakonen – kall og profesjon, Tapir 2011

ⁱⁱⁱ Gunnar Heiene: Fattigdom og rikdom i kirkehistorisk perspektiv s.110 i Henriksen og Sommerfeldt: Det umulige nåløyet, Gyldendal 2005.

^{iv} Om den kristne frihet, Luther bind 2, s 203

^v Martin Luther Verker i Utvalg, Oslo 1979, bind 1 side 269. Når jeg i det følgende siterer Luther, er det hvis ikke annet er gjengitt, denne utgaven jeg bruker.

^{vi} Martin Luther : Om den kristne frihet, s 230

^{vii} Martin Luther, Om den kristne frihet s 229

^{viii} Jeg bruker her begrepet «hushold» og ikke hjem. Dette fordi «hjem» assosieres lett til den borgelige kjernefamilien fra 1800-tallet. Husholdet dekker bedre Luthers kontekst der husholdet omfattet storfamilie, arbeidsfolk og produksjon, både i by og på landet. I dag kan vi kanskje tenke nettverk, nabolag og eventuelt bedrifter.

^{ix} Martin Luther, innledning til det 5. bud.

^x Se for øvrig en fin forståelse av forholdet mellom rettfærdiggjørelse og helliggjørelse hos Kristin Graf-Kallevåg: Dåp og trosopplæring, i Dietrich, Dokka, Hegstad: Kirke nå! Tapir 2011

^{xi} Oftestad s 84

^{xii} Oftestad s 84ff

^{xiii} Oftestad s 89

^{xiv} Oftestad s 87

^{xv} Oftestad s 85

^{xvi} Oftestad s 91

^{xvii} Oftestad s 91f

^{xviii} Nordstokke side 78

^{xix} Luther bind 5, s 279 forklaring syvende bud.

^{xx} Luther bind 5 s 271, femte bud

^{xxi} Luther bind 5 s 276

---

^{xxii} Jfr Oddvar jensen i Aschim/Jørgensen

^{xxiii} Vidar Haanes: Fattigdom og rikdom i Norge i kirkehistorisk perspektiv i Henriksen/Sommerfeldt s 123f